

Leksikografia ja yhdyssanat

UJHELYI Gábor

Todellisuus, josta ihminen luo kuvaa ja josta hänellä on sanottavaa kielen avulla kehittyä ja muuttuu jatkuvasti. Tämä muuttuminen ja uusien käsitteiden syntyminen merkitsee sanaston lisääntymistä vieläpä sen lisäämistä (MMNy. 114).

Meidän nopeasti muuttuvassa, modernissa maailmassamme, jossa tieteet, tekniikka, politiikka ja talous tuottavat uusia tuloksia joka päivä, ottavat käyttöön uusia välineitä ja menetelmiä, nimien antaminen tulee yhden kielen tärkeäksi tehtäväksi. Ongelma on siinä, että kieli, sen sanasto ja fraseologia on konventionaalinen systeemi. Se periytyy sukupolvesta sukupolveen ja luonnostaan ilmentää vanhojen aikojen maailmankatsomusta. Uuden sukupolven on pakko käyttää tätä valmista systeemiä, ilmaista uusia ajatuksiaan vanhan systeemin avulla (Papp 1963, 3).

On siis olemassa ikivanha järjestelmä, jossa on valmiina vanhoja, hyvin tuttuja ja käytettyjä aineksia, sääntöjä ja tietysti tuotteitakin. Mahdollisuudet tämän systeemin käyttöön ovat moninaiset: sääntöjen avulla ainekset voidaan panna syntaktiseen rakenteeseen ja näin uusi sisältö ilmaistaan kiertäen, kuvaillaan se lauseessa. Toinen, paljon taloudellisempi keino on uusien leksikaalisten yksikköjen luominen eli kielen sanaston kartuttaminen.

Kieli on semmoinen systeemi, jossa yhtenäisyys ja moninaisuus, yksilöllisyys ja yleisyys ovat yhdessä. Ymmärretään, että on olemassa paljon samanlaisia asioita, ja annetaan niille yhteinen nimi, mutta tämä tyyppi sitten löydetään uusista esineistä ja taas käytetään samaa nimitystä (Károly 1969, 271).

Yhdyssanat syntyvät niin, että toisaalta tarvitaan uudelle käsitteelle oma nimi, toisaalta taas halutaan ilmaista, että se on selvästi jonkinlaisen ryhmän jäsen.

Sanojen yhdistäminen on hyvin tärkeä keino sekä unkarissa että suomen kielessä. Unkarin sananmuodostukseen Bárczi–Benkő–Berárin A magyar nyelv története (Unkarin kielen historia) esittää seuraavan laskelman:

	HB:n aika	Keskiunkarin aika	Uusunkarin aika
Sananjohto	70 %	55 %	50 %
Vahvistunut taivutus	30 %	25 %	15 %
Sanojen yhdistäminen	(bírságnap)	20 %	30 %

(MNYT. 358)

Tästä askelmasta näkyy hyvin, että yhdyssanojen osuus on lisääntynyt. Suomessa on todennäköisesti käynyt samoin ehkä suomessa on yhdyssanoja enemmänkin kuin unkarissa. Knut Cannelinin 1930-luvulla tekemän tutkimuksen mukaan yhdyssanojen osuus sanastossa on noin 44 prosenttia (Cannelin 1931, 190). Pauli Saukkosen uudempien laskujen mukaan tämä osuus on sitäkin isompi, noin 65 prosenttia (Saukkonen 1973, 337).

On siis ymmärrettävää, että ammattikirjallisuudessa on yhdyssanojen muodostamisesta kirjoitettu paljon. Mutta jos sanojen yhdistäminen on niin tärkeä keino kielessä, niin sanakirjat ja yleensä leksikografia ovat etusijalla. Sanakirjojen täytyisi kuvata tätä produktiivisuutta.

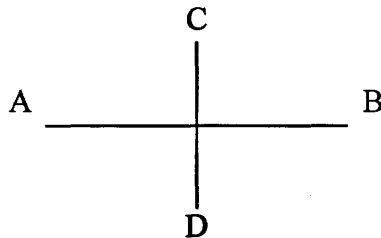
Laatimieni kyselylomakkeiden pohjalta voin todeta, että unkarilainen opiskelija pystyy ymmärtämään esimerkiksi Helsingin Sanomien (29. 12. 1993) yhdyssanoista István Pappin sanakirjan avulla vain 41 prosenttia, mutta loput jäävät sanakirjassa olevien komponenttien perusteella ymmärtämättä. Sanakirja, vaikka sisältääkin yhdysosia, ei anna käyttöohjeita ja näin kääntäminen ei onnistu.

Ensimmäinen tärkeä tehtävä olisi siis kerätä uusia yhdyssanoja ja lisätä niitä sanakirjaan. Mutta luullakseni sekin olisi tärkeää, että uusi sanakirja sisältäisi sellaisen „yhdyssanakieliopin”, jonka pohjalta kielen opiskelija osaa ainakin jonkin verran kääntää, ja tar-

peen mukaan tehdä itse sellaisia yhdyssanoja, joita sanakirja ei sisällä. Tähän tarvitaan välttämättä komparatiivista tutkimusta.

Heti alussa on kiinnostavaa, mikä on leksikografian ja leksikologian yhteys tässä kysymyksessä. Haluan nyt siis käsitellä niitä kysymyksiä, jotka auttavat tai viivästyttävät sanakirjan tekemistä.

Ensimmäinen ongelmallinen kohta on tietysti se, minkälaista sanakirjaa tehdään. Saussuren hyvin tuttu kuvio (Saussure 1967, 106) on käyttökelpoinen tähänkin tarkoitukseen.

Kielihistorian näkökulmasta pystyakseli on tärkein, mutta leksikografian osalta vaakasuoran akselin seuraamisen on oltava pääperiaatteena. Aineksien ja sääntöjen avulla luodaan uutta; se on synkronisesti katsoen aktiivista ja produktiivista prosessia, koska viime kädessä kielen käyttäjä keksii uusia sanoja joka päivä. Tämä produktiivisuus merkitsee leksikologille ensisijaisesti teoreettista ongelmaa; eräiden ilmiöiden selitys, muotojen ryhmittely, yhdysosien tutkimus ovat pysyviä aiheita ammattikirjallisuudessa. Mutta tuntuu siltä, että leksikografia ei käytä hyväkseen teoreettisia tuloksia.

Tästä ongelmasta puhuu Gabriele Stein *Word-Formation in Modern English Dictionaries*-nimisessä artikkelissaan, ja hän osoittaa, ettei englannin kielestäkään, vaikka sitä on leksikografisestikin intensiivisesti tutkittu, ole onnistuttu toimittamaan virheettömiä sanakirjoja. Hän toteaa, että leksikologian tuloksien avulla, sananmuodostuksen produktiivisuutta silmällä pitäen, meidän täytyisi ottaa sanoja sanakirjaan niin sanottujen „synkronisten periaatteiden” mukaan (Stein 1985, 35).

Ongelmia on enemmän ja ne ovat vaikeampiakin meidän kielisämme, koska unkarin ja suomen derivatiivinen morfologia on rikkaampi kuin englannin. Se näkyy ensisijaisesti leksikologiassa. Jos katsotaan, mitä unkarilaiset ja suomalaiset kielentutkijat ajattelevat

yhdyssanoista, nähdään, että he ovat eri mieltä tietyistä kysymyksistä. Erimielisyys ja ryhmittelyjen erilaisuus ei ole ongelma, jos katsotaan asiaa deskriptiivisesti, mutta tuntuu siltä, että leksikografisesti, produktiivisen sananmuodostuksen kannalta, yhtenäistäminen olisi tarpeen.

Ensimmäinen peruskysymys, josta tutkijat ovat eri mieltä, on se, mikä on yhdyssana. Hakulisen mukaan yhdyssana syntyy kahdesta tai useammasta olemassa olevasta sanasta. Yhdysosat voivat molemmat olla olemassa erillisinä sanoina, mutta esimerkiksi semmoissa tapauksissa kuin *epävarma*, *esi-isä*, *nykyaika* määriteosaa ei käytetä ainakaan täysiparadigmaisena erillisenä sanana (Hakulinen 1968, 304). Tämä käsitys on ongelmallinen meidän näkökulmaltamme, koska määriteosat ovat tässä tapauksessa aivan prefiksin kaltaisia, eli eri kielioppikohdan on käsiteltävä niitä. Samalla tavoin A mai magyar nyelv (Nykyunkarin kieli)-teoksen säännöt sallivat, että sellaisia sanoja, kuin *giz-gaz*, *véges-végig*, *mármár* kutsuttaisiin yhdyssanoiksi (MMNy. 1991, 151). Ongelma on tietysti se, että vaikka tämä keino voi olla produktiivinen kielessä, nämä sanat ovat niin vakiintuneita, että kielenkäyttäjän näkökulmasta ne ovat eri lekseemejä, koska ei määriteosalla eikä perusosalla voida vapaasti tehdä yhdyssanoja, eli produktiivisuudesta ei voi puhua. Aarni Penttilä sanoo, että se on yhdyssana, jonka aineksien nykyinen tai aikaisempi käyttö on todettavissa tai ainakin suhteellisen helposti selvitettävissä (Penttilä 1963, 258). Tietysti tämä suhteellisuus on määritelmän ensimmäinen arka kohta. Toinen on se, että Penttilä seuraa Saussuren kuvion pystysuoraa akseliakin. Tällaisten sääntöjen avulla opiskelija ei voi itse päätellä, onko sana todella yhdyssana, käytetäänkö yhdysosia toisissa muodoissakin vai ei, joten hän ei voi luoda hyvää ja produktiivista kuvaa yhdyssanasta. Jos sanakirja käsittelee yhdyssanoina semmoisiakin rakenteita, joissa yksilöllisyys tulee yleisyyttä hämärtäen vahvasti esiin, joista vain kielihistoria voi kertoa meille, että ne ovat olleet joskus selvästi kahden sanan yhdistelmiä, niin ei voida antaa hyviä produktiivisia sääntöjä sanakirjassa. Meidän täytyy punnita jokaista yhdyssanaa ja päättää, ovatko ne samanlaisia kuin esim. *tuhatkunta*, *orca*, *harminc*, jotka olivat joskus yhdyssanoja mutta jotka nykyään esitetään sanakirjoissa erillisinä lekseemeinä.

Komparatiivisesti unkarin ja suomen välillä sanan ja sen yhdysosien merkitysten yhteys on hyvin tärkeä, koska sanakirjan toimittajien on nojaututtava siihen, että melko useissa tapauksissa suomalaista yhdyssanaa on unkarin kielessäkin samoilla yhdysosilla ilmaistu sanayhdistys. Tämä ominaisuus tietysti auttaa yhdysosan ymmärtämistä ja helpottaa niiden luettelemista sanakirjassa. Jos esimerkiksi unkarilainen katsoo yhdysosia erikseen ja hänen kielestäänkin on samanlainen yhdyssana, niin hän ymmärtää sen, ilman että yhdyssana esiintyisi sanakirjassa erillisenä lekseeminä. Esimerkiksi sanan *joululoma* voi ymmärtää ja kääntää yhdysosien avulla, samoin sanan *musiikkipäällikkö*. Mutta tietysti *murtovaras*-sanana on esiinnyttävä eri lekseeminä, koska unkarissa sana *betörő* ei ole yhdyssana.

Tästä näkökulmasta Pauli Saukkosen mielipide ei pidä paikkaansa, kun hän sanoo: „Sana on silti yksiselitteinen, koska käytäntö on vakiintunut yleisimmän merkityksen mukaisesti.” Hänen mielestään yhdysosan merkitys on samanlainen kuin *ym.*-lyhenteen merkitys, josta kaikki tietävät sen merkitsevän ’ynnä muuta’ eikä ’yhtä mahdotonta’ (Saukkonen 1973, 332). Tällainen ajatus on tietysti produktiivisuuden ja vertailun vastainen, koska näin kaikkien mahdollisuuksien olisi oltava eri lekseeminä sanakirjassa, ja näin samankaltaisuus ei näkyisi ollenkaan.

Luulen, että kaksikielisissäkin sanakirjoissa tarvitaan ryhmiä, listoja kielen olemassa olevista sanoista samoin kuin Nykysuomen sanakirjassa. Ryhmittelyssä täytyy näyttää, että sanat ovat komparatiivisesti katsoen samankaltaisia sekä lähtö- että kohdekielessä.

Esimerkiksi Pappin suomalais-unkarilaisessa sanakirjassa on paljon *aate*-määriteosalla muodostettuja, erikseen lueteltuja sanoja. Sanakirja ei näytä, että *aate*-määriteosa käännetään toisaalta ’*eszmei, gondolati*’ sanoissa *aatelyriikka, aaterunoilija, aatesisällys, aateyh-teys*, toisaalta pelkästään ’*eszme*’ sanoissa *aatemaailma, aatepiiri, aatesuunta, aatevirtaus, aatehistorioitsija*. Ja sanakirjan toinen hyvin arka kohta on se, että se ei osoita sitäkään, että perusosien kääntäminenkin käy samoin, eli unkarin kielessäkin tavataan ilmaukset *gondolati líra, gondolati költő, gondolati tartalom, eszmei kapcsolat* ja *eszmevilág, eszmekör, eszmeirány, eszmeáramlat, eszmetörté-nész*, jotka tarkoittavat aivan samoja asioita kuin suomen kielessäkin. Sanakirjan puutteellisuus näkyy vielä paremmin, jos otetaan

esimerkkeinä semmoisia sanoja, joiden unkarin käännös poikkeaa tietyissä tapauksissa oleellisesti. Sellainen esimerkki on *ammattimääriteosa*, joka käännetään 'hivatásos' sanoissa *ammattidiplomaatti*, *ammattikirjailija*, mutta merkitys on 'szak' sanoissa *ammattikieli*, *ammattikirja*, *ammattikoulu*, *ammattilehti*.

<u>AATE</u>	~	<u>ESZMEI</u>	<u>AATE</u>	~	<u>ESZME</u>
aatelyyriikka		eszmei líra	aatemaailma		eszmevilág
aatesisälllys		eszmei tartalom	aatepiiri		eszmekör
aateyhteys		eszmei kapcsolat	aatevirtaus		eszmeáramlat

<u>AMMATTI</u>	~	<u>HIVATÁSOS</u>	<u>AMMATTI</u>	~	<u>SZAK</u>
ammattidiplomaatti		hivatásos diplomata	ammattikieli		szaknyelv
ammattilentäjä		hivatásos pilóta	ammattikirja		szakkönyv
ammattipelaaja		hivatásos játékos	ammattikoulu		szakiskola
ammattisotilas		hivatásos katona	ammattiopettaja		szaktanár

Luullakseni riittäisi suomalais-unkarilaisessa sanakirjassa, jos annettaisiin vain perusosien merkityksiä ja sanojen ryhmiä. Lisäksi annetaan myös sääntöjä, jos on mahdollista, että kielen käyttäjä heti ymmärtäisi, mikä on ero *ammattiministerin* ja *ammattirikollisen* välillä. Tietysti semmoiset sanat kuin *aaterakennelma*, jonka unkarilainen vastine on *ideológia*, *ammattikateus* = *kenyérirígység* tai *ammattimies* = *szakértő* olisivat erillisiä lekseemejä.

Mielestäni Arnold on oikeassa, kun sanoo, että sanakirjan kannalta on tärkeää, onko yhdyssana transparentti vai idiomaattinen. Jos se on olemassa molemmissa kielissä ja komparatiivisestikin läpinäkyvä, niin sillä ei ole paikkaa sanakirjassa erillisenä lekseeminä (Arnold 1986, 109). Gabriele Stein kiinnittää huomiota siihen, että on hyvin vaikea päättää, mikä yhdyssana on läpinäkyvä (Stein 1985, 38). Tietysti tässäkin tarvitaan vertailua, eli sanan on oltava transparentti molemmissa kielissä.

Produktiivisuuden ja synkronisuuden näkökulmasta kolmas tärkeä kysymys on se, mistä ja miten yhdyssana syntyy. Suomalaisessa ja unkarilaisessa ammattikirjallisuudessa vallitsee se diakroninen näkemys, että yhdyssana tulee sanaliitoista. Aarni Penttilä (1963, 259), Erkki Itkonen (1966, 235) ja Kaisa Häkkinen (1990, 145) ovat samaa mieltä, että yhdyssana syntyy ensin lauseen sisällä tiivistymällä sanaliitosta. Näin siirtyminen tapahtuu syntaktisesta

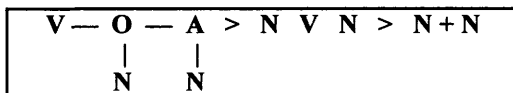
kehyksestä morfologiseen. Mutta kun kyse on semmoisista sanoista kuin *konekirjoittaja*, he sanovat, että etenkin uusimpien joukossa on myös sellaisia, joiden yhdysosien vierekkäisyys ei olisi mahdollista lauseen sisäisissä sanaliitoissa; tällaisissa tapauksissa syy sanan syntymiseen on analogia (Itkonen 1966, 236). Tämä mielipide kyllä antaa tärkeimmät deskriptiiviset piirteet, mutta kielen käyttäjälle ei voi sanoa, että se vain on niin, koska näin hän ei saa tarkkaa tietoa produktiivisuudesta.

Sama arvostelu koskee A mai magyar nyelvin monimutkaista luokittelua. Ryhmittely sisältää melkein kaikki yhdyssanatyypit, jotka ovat olemassa unkarin kielessä, mutta ei auta yhdyssanojen muodostamisen produktiivisuuden ymmärtämistä. Tässä tapauksessa transformaation ajatus tuntuu paremmalta, koska se olettaa juuri sitä, että kielen puhuja itse tekee sanoja. Sillä teorialla on tietyissä kohdissa sama lähtökohta kuin äsken mainitulla näkemyksellä, koska transformaatiokin edellyttää, että yhdyssanat saadaan lauseista.

R. B. Lees artikkelissaan Problems in the grammatical analysis of English compounds (Lees 1990) kirjoittaa englannin kielen yhdyssanoista, ja hänen pääperiaatteensa ovat kiinnostavia juuri produktiivisuuden kannalta. Lees on sitä mieltä, että sanat muodostetaan noudattamalla sääntöjä. Hän olettaa, että lauseessa tapahtuu muutos, transformatio, ja verbi muuttuu tai katoaa. Mutta jää kysymys, mistä kuulija tietää, minkälainen se lause oli.

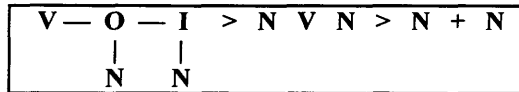
Leesin toinen ajatus on, että kaikki yhdyssanat ovat sen verran epäselviä, että lauseen predikaattina useampi kuin yksi verbi on mahdollinen. Toinen mahdollisuus on sitten se, että meillä on vain tietty määrä verbejä tai verbiryhmiä, ja Leesin mielestä tämä helpottaa yhdyssanojen ryhmittelyä. Englannin kielessä hän saa kahdeksan pääryhmää ja pari sivuryhmää. Mainittakoon esimerkkinä kolme pääryhmää:

R. B. Leesin ryhmittely (Lees 1990, 90–93)

V: Ymmärretään määriteosan merkityksestä:

airplanepilot, brick mason; rauhankonferenssi, voimistelukilpailu

- V: (1) drive, power > wind drives mill > *windmill*
pitää toiminnassa > ilma pitää pyssyn toiminnassa > *ilmapyssy*
> tuuli pitää myllyn toiminnassa > *tuulimylly*
- V: (2) cause, produce > saw produces dust > *sawdust*
aiheuttaa, tuottaa > veri tuottaa tahrn > *veritahra*
> sormi tuottaa jäljen > *sormenjälki*

- V: (1) remove, reject > somebody removes bug with
spray > *bugspray*
ajaa pois, estää > joku ajaa pois hyönteiset
myrkyllä avulla > *hyönteismyrkky*
- V: (2) preserve, ensure > somebody preserves life with
a boat > *lifeboat*
säilyttää, suojella > joku säilyttää turvan vyöllä > *turvavyö*

(V = verbi, O = objekti, A = agentti, N = nomini, I = instrumentti)

Esimerkeistä näkyy, että on suomalaisia sanoja, jotka sopivat tähän ryhmittelyyn hyvin, mutta kenties meidän täytyy vähän laajentaa ja näin soveltaa sitä unkarin ja suomeen. Se helpottaisi sanakirjassa sanojen ryhmittelyä ja ehkä kääntämistäkin, koska esimerkiksi semmoissa tapauksissa, kuin äsken mainittu *ammatti-* määriteosa, merkitykset ovat niin erilaisia, että ne varmaan kuuluvatkin eri ryhmiin Leesin ryhmityksessä.

Pauli Saukkosen luokittelu (Saukkonen 1973) on toinen mahdollisuus. Taulukosta nähdään, että hän käsittelee adjektiiveja ja verbejäkin substantiivien lisäksi.

A. Substantiivit

1.	A:n B	B joka	> talo /joka/ talo /kuuluu/ kaupungille	> <i>kaupungintalo</i>
2.	AB	B johon kuuluu A	> /mies/ pyssy /kuuluu/ miehelle	> <i>pyssymies</i>
3.	AB	B joka kuuluu A:han	> lamppu /joka/ lamppu /kuuluu/ kattoon	> <i>kattolamppu</i>
4.	AB	C johon kuuluu AB	> /mies/ /suu/ parta /kuuluu/ s uuhun /kuuluu/ miehelle	> <i>partasuu</i>
5.	AB	A joka on B	> mökki /joka/ mökki /on/ paha	> <i>mökkipaha</i>
6.	AB	A + B		> <i>sinivalkoinen</i>
7.	AA	A + A		> <i>aiai</i>
8.	AB	A jota määrittelee B
B jota määrittelee A		

B. Adjektiivit

A/n/ B A ilmaisee B:hen nähden intensiteettiä tai suhdetta

C. Verbit

AB A ilmaisee B:n paikkaa, tapaa

Lyhyesti sanoen sanakirja on mielestäni uudistuksen tarpeessa. Tämä koskee ensinnäkin tietysti sanojen keräämistä. Toinen tärkeä asia on sanojen ryhmittely hyvien sääntöjen mukaan vertailun pohjalla. Uudessa suomalais-unkarilaisessa yhdyssanakirjassa vallitsisi produktiivisuus ja synkronisuus ja tietoisuus siitä, että unkarin ja suomen kielellinen ajattelu on monessa tapauksessa samankaltaista ja sanayhdistelmien taustalla on samanlaisia periaatteita.

Kirjallisuus

- Arnold, I. V. 1986: The English word. Moskva.
 Cannelin, Knut 1931: Sanasyntyopin asema äidinkielen opetuksessa. Vir 35: 186–195.
 Hakulinen, Lauri 1968: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki.
 Häkkinen, Kaisa 1990: Mistä sanat tulevat. Helsinki.
 Itkonen, Erkki 1966: Kieli ja sen tutkimus. Helsinki.
 Károly Sándor 1969: A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikai egységek. ÁNyT VI: 271–327.

- Lees R. B. 1990: Problems in the grammatical analysis of English compounds. In: Korponay (ed): Readings in semantics and case grammar. Budapest. 86–94.
- MMNy = Bencédy–Fábián–Rácz–Velcsovne: A mai magyar nyelv. Budapest, 1991.
- MMNyR = A mai magyar nyelv rendszere I. Budapest, 1961.
- MNyT = Bárczi–Benkő–Berrár: A magyar nyelv története. Budapest, 1967.
- Papp István 1963: A szóalkotás problémái. MNyj 9: 3–31.
- Penttilä Aarni 1963: Suomen kielioppi. Porvoo.
- Saukkonen, Pauli 1973: Suomen kielen yhdyssanojen rakenne. MSFOu 150: 332-339.
- Saussure, Ferdinand de 1967: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest.
- Stein, Gabriele 1985: Word formation in modern English dictionaries. In: C. J. Brumfit (ed): Dictionaries, lexicography and language learning. Oxford. 35–45.

*

Szótárszerkesztés és összetett szavak

UJHELYI Gábor

A szóösszetétel mind a finnben, mind a magyarban új szavak létrehozásának fontos, igen gyakori módja. A szóösszetételek alkotása folyamán már meglévő elemekből, a nyelv szabályainak segítségével újat teremtünk. Produktív, a nyelv mindennapi életéhez szervesen hozzátartozó folyamatról van szó, mely visszatérő és kimeríthetetlen témája a nyelvészeti kutatásoknak. A finn és a magyar összetett szavak az esetek jelentős részében mind szerkezetükben, mind jelentésükben megfelelnek egymásnak. Ezen azonosság jelenősen megkönnyíthetné a nyelvtanulást, ha a lexikográfia a szóalkotás produktivitását és a két nyelv azonosságait figyelembe véve szinkronikus elveket dolgozna ki a kétnyelvű szótárak elkészítéséhez. Szükséges tehát a gyakorlati, lexikográfiai szempontú összehasonlító vizsgálatok folytatása és a szótárak megújítása is. Az azonosságok mellett figyelmet érdemelnek a különbségek is, melyek a két nyelv nyelvi gondolkodásáról, annak eltérő vonásairól adnak képet.